

Quan la pedagogia va marxar a l'exili, vuitanta anys després. L'exemple de Margarida Comas (1892-1972)

Isabel Vilafranca Manguán*

Resum

Margarida Comas Camps (1892-1972) és possiblement la científica espanyola més important del primer terç del segle XX. Una investigadora i professora que va fer molt per la ciència, l'educació i el feminisme. Fou una pedagoga de soca-rel que va conjuminar una sòlida formació científica, doctorant-se en ciències, amb una inequívoca preocupació per les qüestions educatives. Activista del moviment d'Escola Nova i compromesa republicana, Margarida Comas es va incorporar l'any 1932 al Seminari de Pedagogia de la Facultat de Filosofia de la Universitat de Barcelona com a professora de Biologia Infantil. I, tal i com van fer majoritàriament els seus companys de claustre, marxà a l'exili per tenir cura dels nens que es refugiaren a Anglaterra a fi d'evitar els estralls de la Guerra Civil. El present article intenta presentar aquesta interessant figura, primer amb un breu esbós de la seva biografia per, després, analitzar la seva aportació pedagògica i científica.

Paraules clau

Segona república, història de l'educació, Margarida Comas, pensament pedagògic, educació, transhumanisme.

Recepció original: 16 de setembre de 2019

Acceptació: 15 de gener de 2020

Publicació: 1 de juliol de 2021

Introducció¹

Rememorar la figura de Margarida Comas, en el vuitanta aniversari de la pedagogia emigrant després de la Guerra Civil, és un honor i un deure alhora. Margarida Comas és possiblement la més rellevant científica espanyola de començaments del segle XX, tant per la seva vàlua científica com per les seves innovadores aportacions a l'àmbit de l'educació i de la pedagogia. A aquests mèrits, podríem afegir que, malgrat els signes del temps que lamentablement va viure, fou una transhumanista *avant la lettre*.

Quan va esclatar la Guerra Civil –de la qual es compleixen vuitanta anys del seu final, 1939–, Margarida Comas era doctora en Ciències per la Universitat Central, professora de Biologia Infantil de la Secció de Pedagogia de la Facultat de Filosofia de la Universitat de Barcelona –única dona de la secció i per aquest motiu la Facultat d'Educació li va retre un homenatge al 1998 amb la publicació d'un obra que portava el títol de *Margarida Comas, pedagoga. Homenatge a la nostra primera professora*– i entusiasta docent de l'Escola Normal de la Generalitat. Com a bona part de la intel·lectualitat de la Segona República i del primer terç del segle XX, Margarida Comas pertany al que Abellán anomena la «generació perduda». Una generació que va haver d'exiliar-se per sobreviure davant la hostilitat de

(*) Professora del Departament de Teoria i Història de l'Educació de la Facultat d'Educació de la Universitat de Barcelona. Membre del GREPPS (Grup de Recerca en Pensament Pedagògic i Social). Aquest treball és fruit de la Recerca «Pensament pedagògic i discursos educatius en la construcció europea cent anys després de la Gran Guerra. Entre el passat i el futur». RecerCaixa, 2015 ACUP 00073. Una primera versió d'aquest text va ser presentada al Seminari «Quan la pedagogia va marxar a l'exili: 80 anys després (1939-2019)», que va tenir lloc el 24 de gener de 2019 a la Facultat d'Educació de la Universitat de Barcelona. Adreça electrònica: ivilafranca@ub.edu

(1) La recerca que ha donat lloc a aquests resultats ha estat impulsada per RecerCaixa.

la política dictatorial franquista. Tot seguit i sense més preàmbuls, es presentarà aquesta interessant figura, primer amb un breu esbós de la seva biografia per després analitzar la seva aportació pedagògica i científica.

Apunts per a una biografia

Poques novetats podem afegir a l'excel·lent i extensa obra que a aquest personatge ha dedicat Maria Àngels Delgado Martínez en el seu llibre *Margalida Comas Camps (1892-1972). Científica i pedagoga*. Margarida Comas havia nascut a Alaior, Menorca, en 1892. Era la major del matrimoni format per Gabriel Comas (1864-1942), mestre nascut a Esporles (Mallorca), i Rita Camps, natural també d'Alaior. D'aquest matrimoni nasqueren sis fills: Margarida, la major, Aina, la segona, Rita, que morí poc després de néixer, Maria, Conxa i Joan. Aquest darrer fou un famós antropòleg exiliat a Mèxic al final de la Guerra Civil. Dels cinc fills, quatre es dedicaren al magisteri seguint els passos del seu pare. Foren Margarida, Aina, Maria i Conxa. Igual que Margarida, Joan Comas es formà a l'Escola Superior d'Estudis del Magisteri, tot i que es decantà per l'estudi antropològic. Amb tot, Joan Comas va doctorar-se en Ciències Naturals a Ginebra en 1942 i es llicencià en Antropologia Física a Mèxic, l'any 1945.

En realitat, Gabriel Comas havia estat destinat a Alaior quan conegué i va contraure matrimoni amb la seva dona, Rita Camps. En 1906, tornà a Mallorca, al col·legi de Santa Caterina de Palma. Margarida culminà el Batxillerat a l'Institut General i Tècnic de Palma l'any 1911. A la vegada s'havia tret el títol de mestre a l'Escola Normal de Palma, on posteriorment també ho feren les seves germanes Aina i Maria. Val a dir que Gabriel Comas era un mestre molt vinculat a la «Institución Libre de Enseñanza». El curs 1911-1912 va obtenir una beca de la «Junta para la Ampliación de Estudios» per visitar, junt amb un altre professor i amic de Mallorca, algunes escoles de França i del centre d'Europa. Margarida acompanyà al seu pare a aquest pelegrinatge pedagògic. En aquells dies obtingué, per recomanació dels dirigents de la «Institución Libre de Enseñanza», una plaça de lectora a la ciutat d'Albi, a França, a l'«École Normale d'Institutrices» del departament francès de Tarn. Margarida sojornà a Albi durant el curs escolar 1911-1912. Finalitzada aquesta estància, ingressà el 1912 a l'Escola Superior d'Estudis del Magisteri, on formà part de la quarta generació. L'Escola Superior d'Estudis del Magisteri era una institució que s'instaurà per formar als professors de les escoles normals i als inspectors de primer ensenyament. Ella ingressà amb el número u de la secció de ciències i finalitzà aquests estudis superiors també amb el mateix número d'aquesta secció.

Acabada aquesta formació, en 1915, s'incorporà a l'Escola Normal de Santander com a professora de Física, Química i Història Natural. Exercí a Santander entre els anys 1915 i 1920. Mentre romania a Santander, va sol·licitar una beca a la «Junta de Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas» per visitar les escoles d'Anglaterra. Com a producte d'aquesta estada, que va tenir lloc durant el curs 1920-1921, publicà un article sobre «La enseñanza de las ciencias en Inglaterra» aparegut en el *Boletín* de la Institució Lliure d'Ensenyament l'any 1922.

Un cop retornada d'Anglaterra, en 1922, ocupà una plaça de professora numerària de Física, Química i Ciències Naturals a l'Escola Normal Femenina de Tarragona, on coneix Josep Estalella (Baltà i Domènech, 2019). Aprofitant la seva proximitat a Barcelona, es matriculà per cursar la carrera de Ciències a la Universitat de Barcelona. Formació que culminà en 1925, tot obtenint el premi extraordinari d'aquesta llicenciatura.

Ben mirat, Margarida Comas sempre tingué una inequívoca vocació internacional. Com a prova d'aquest fet, en 1932, assistí al sisè Congrés Internacional de la Lliga Internacional de l'Educació Nova, a Niça, i en 1933 participà al cinquè Congrés de la «World Federation of Education Associations», a Dublín. Així mateix, dintre de la seva projecció internacional, s'ha de destacar el seu treball de doctorat realitzat al «Laboratoire d'Evolution des Êtres Organisées» de la Sorbonne, sota la direcció de Maurice Caullery (1868-1958), pensionada novament per la «Junta para la Ampliación de Estudios» en 1926, beca que perllongà durant el curs acadèmic 1927-1928. Defensà la seva tesi doctoral el gener de 1928 a la Universitat Central, el títol de la qual fou «Contribución al conocimiento de la Biología de *Chironomus thummi* y de su parásito *paramermis contorta*».

Amb la creació del Seminari de Pedagogia l'any 1930, Margarida, el 1932, entrà a formar part del claustre de professors dirigit per Joaquim Xirau. Junt amb Roura-Parella, Emili Mira, August Pi-Sunyer, Herminio Almendros, i altres intel·lectuals de primera línia, ella impartirà Biologia infantil i Metodologia de la Ciència. Fet i fet, s'incorporarà també com a professora a l'Escola Normal de la Generalitat i de l'Institut-Escola, juntament amb el seu amic Estalella. A l'Escola Normal de la Generalitat donarà docència en les matèries integrades en els grups de Biologia, de Pedagogia, en els de Ciències i Metodologia de la Ciència. L'Escola Normal de la Generalitat era, junt amb el Seminari de Pedagogia, una de les iniciatives destinades a enaltir la formació del magisteri, aprofundir i millorar la preparació intel·lectual i professional dels mestres, sense oblidar els problemes de fonamentació i constitució científica de la Pedagogia. Ella mateixa ho reconegué, des de les pàgines del Butlletí de l'Escola Normal de la Generalitat, l'any 1933, quan escrivia: «La meua experiència dels establiments oficials espanyols (aleshores no s'havia creat encara l'Institut Escola) i encara dels francesos, era totalment diferent i allò em semblava un somni irrealitzable entre nosaltres. Amb tot, gràcies a l'esforç d'una minoria selecta (*pocs però bons*) al cap de ben pocs anys, tenim a Barcelona centres que corresponen a aquella concepció, més o menys adaptada a les nostres característiques especials, i en la nostra Normal el somni s'està tornant realitat: ens manca, sense cap mena de dubte, perfeccionar alguns detalls, la base però és bona i a poc a poc anirem primfilant cada dia més» (Comas, 1933, p. 19). Com diria el professor Claudio Lozano, Barcelona, als anys de la Segona República, era una fira intel·lectual, a la què, sens dubte, pertanyia la nostra biografiada.

Entre 1931 i 1936, oferí conferències al «Lyceum Club», de la qual també fou assessora pedagògica, a l'Institut Tècnic Eulàlia, a l'Ateneu Enciclopèdic Popular, etc. El 1932 fou anomenada vicerectora de l'Escola Normal de la Generalitat. Així mateix, el 1932 es feu presidenta de la Lliga d'Educació Nova, al «The New Education Fellowship». L'any següent, el 1933, participà al Congrés d'Educació Social, organitzat per l'Ateneu Enciclopèdic Popular, i a l'estiu assistí al sisè Congrés de la Federació d'Associacions d'Educació, a Niça, on explicà la labor del patronat de les Missions pedagògiques per part del Govern de la República. Són anys molt prolífics per a Margarida Comas.

Novament el 1937, amb l'esclat de la guerra, Margarida viatjà a Anglaterra. Tornà a Barcelona l'octubre de 1937 per participar al tribunal de la tesi doctoral de Joan Roura-Parella. Sabem que Margarida romangué en aquesta ciutat, Barcelona, tot col·laborant amb la labor humanista dels quàquers, fins a principis de gener de 1939 quan es desplaçà a la frontera francesa per tal d'ajudar a l'organització de l'assistència als refugiats republicans que passaven a França. A aquesta tasca degué romandre fins a finals del mes de febrer, quan la imminent derrota de la República feu que retornés a Anglaterra per a convertir-se definitivament en refugiada. Inicià així la seva època d'exili que es perllongà des

de 1939 fins a 1972, data del seu traspàs. Durant el seu llarg exili a Anglaterra tingué dues ocupacions principals, primer el seu treball al «Basque Children's Committee», de 1939 a 1942, i posteriorment, entre 1942 i 1959, data de la seva definitiva jubilació, com a professora al «Dartington Hall», a Devon.

Val a dir que, des de 1937, Margarida Comas ja col·laborava amb l'acció dels quàquers al «Basque Children's Committee». De tal faisó, el 23 de maig de 1937 arribà a Southampton un vaixell anomenat Habana on anaven al voltant de quatre-mil nens bascs acompanyats per 200 adults, entre mestres, auxiliars i sacerdots. Havien sortit el dia 21 d'aquell mateix mes tot allunyant-se dels bombardejos i deixant darrera seu mares, pares i altres lligams familiars. A Southampton se'ls preparà un campament on allotjar-se. A aquelles instal·lacions provisionals estigueren albergats mentre eren repartits per altres colònies establertes per tota la geografia de Gran Bretanya. A més, Margarida inclogué, entre les seves activitats a Anglaterra, la visita a les diferents colònies per tal d'interessar-se per la situació d'aquests nens. D'aquesta manera, amb el vistiplau del Ministeri d'Instrucció Pública i del Conseller de cultura de la Generalitat, Margarida Comas entrà a formar part del «Basque Children's Committee». La seva col·laboració s'intensificarà a partir de 1939, en qualitat de «Welfare visitor», moment en què es van esfumar totes les seves esperances de tornar a Espanya amb la caiguda definitiva de Barcelona a mans de les tropes franquistes.

Entre 1939 i 1942, Margarida es consagrà per complet a ajudar als refugiats espanyols a Anglaterra. Entre d'altres tasques, es preocupà per la formació dels infants que romanieren a aquest país i per les repatriacions de la canalla que tornava a Espanya, procurant la reunificació familiar quan ja havia acabat la Guerra Civil. Llavors, col·laborà en la fundació del «Hogar español», junt amb Pablo de Azcárate, un altre exiliat espanyol. El «Hogar Español» fou una iniciativa que tenia com a missió principal vetllar per la formació i el destí del jovent espanyol que encara sojornava a Anglaterra. En aquests anys, paral·lelament, també treballà intensament a la «International Commission for War Refuges», però la manca de recursos d'ambdues institucions la feia estar activa a la recerca d'altres llocs de treball que li permeteren sobreviure.

Ateses les circumstàncies, l'any 1942 presentà el seu currículum al «Dartington Hall» que era molt més que una simple institució educativa. Havia estat fundada per Leonard Elmhirst, que havia estudiat Agricultura i havia col·laborat a la Índia amb Rabindranath Tagore a l'obra de reconstrucció rural de Sriniketan, a la província de Bengala. A la seva tornada a Anglaterra, Leonard Elmhirst contragué matrimoni amb una rica americana, Dorothy Whitney, amb un talant progressista que tenia un gran interès per realitzar obres socials.

Altrament, aquesta parella, en 1925, adquirí una hisenda a Dartington, a prop de Totnes, al comtat de Devon, al sud d'Anglaterra. La hisenda comptava amb dos granges, un bosc i uns edificis i terrenys annexes a la casa principal. El projecte dels Elmhirst era, en primer lloc, reconstruir els edificis, en segon, posar en marxa les granges i recuperar el bosc i, per últim, fundar un col·legi en règim d'internat i de coeducació. Ben prest, l'espirit progressista de Margarida Comas connectà amb els dirigents d'aquesta institució. Margarida entrà a formar part del professorat d'aquest centre educatiu en 1942, com a professora de ciències, fins al seu retir forçós per problemes de vista l'any 1959. El «Darting-

ton Hall» fou un projecte integrat a les Noves Escoles Angleses. D'aquesta forma, l'oportunitat de treballar allí, tornà a connectar a Margarida amb «The New Educations Fellowship», organització a la que havia estat força lligada en la seva etapa barcelonina.

Cap a finals de la dècada dels cinquanta, el problema de visió que Margarida arrossegava s'engravà considerablement. Tenia una cataracta a l'ull dret, el qual pràcticament havia perdut la vista, i una altra a l'esquerre què, a causa d'una grip que sofrí l'any 1957, acabà d'aguditzar la seva agonia. Finalment, l'any 1959, amb l'edat de 67 anys, Margarida acceptà la seva jubilació. El seu marit, Guillem Bestard, fotògraf mallorquí amb que s'havia casat el 1931 i del que estigué separada durant molts anys al llarg de l'exili –tornaren a reunir-se l'any 1946–, morí el 1969. La vida de Margarida trobà la seva fi l'any 1972, el 28 d'agost, a causa d'una pneumònia aguda. Es posava punt i final a una brillant trajectòria intel·lectual i acadèmica truncada per l'adveniment de la desfeta civil i la posterior dictadura.

Activista del moviment d'Escola Nova i compromesa republicana

Abans de començar a analitzar la seva proposta pedagògica, val a dir que, com hem vist al llarg de la seva vida, Margarida Comas fou una dona compromesa amb la formació inicial del professorat de primària, com a professora de les escoles normals de Santander i Tarragona i de l'Escola Normal de la Generalitat, a més per la seva convençuda defensa, al llarg dels seus escrits, de la importància de qualitat en la formació del professorat i de la innovació dels mètodes pedagògics, decantant-se pel moviment d'Escola Nova. Indubtablement, durant la seva vida fou una intel·lectual vinculada al moviment d'Escola Nova europeu. Això ho demostra no únicament per la seva assistència a diversos congressos del moviment (Niça i Dublín), així com per les seves múltiples publicacions com per exemple l'article «Las nuevas escuela inglesas» de 1930, sinó, a més a més, per la importància que li concedeix al mètode d'ensenyament de les ciències naturals i de les matemàtiques en l'escola de forma activa i dinàmica en la seva obra, així com per la defensa de la instrucció del mètode educatiu per projectes.

D'aquesta forma, per exemple, en l'ensenyament de les ciències naturals, Margarida Comas insisteix en la possibilitat d'educació integral que aquestes ofereixen. A mode d'il·lustració d'aquest fet, afirma Comas a un article titulat «Las ciencias en la escuela» de 1925:

Las ciencias reclaman un sitio en la escuela únicamente porque representan un movimiento de capital importancia en la evolución del espíritu humano, no por su mayor o menor utilidad. Sirven para humanizar las mentes de los niños y jóvenes; juntamente con la literatura y el arte de las ciencias son una de las grandes experiencias históricas del espíritu y, en consecuencia, tiene tanto derecho como aquellas a un sitio preeminente en el programa escolar. Pero para que así sea necesitan llenar su objeto, servir para *formar hombres*, no tener un carácter meramente informativo. Hay una porción de facetas del alma humana que una buena enseñanza científica, mejor que ninguna otra, puede cultivar en la escuela, tales son, por ejemplo, el espíritu de observación, la serenidad, el dominio de sí mismo, la costumbre de buscar las causas de las cosas, el orden, la cautela en las afirmaciones, la admiración por la naturaleza, la modestia, la tolerancia, etc. (Comas, 1925, p. 57)

En aquest sentit, el paràgraf mostra com la professora Comas insisteix en la importància de les ciències en la formació integral de l'individu i en la preparació de ciutadans crítics i racionals. Es desprèn, d'aquesta intenció, el seu vehement compromís republicà. I es lamenta, alhora, que el gran problema és la poca preparació del cos docent en la formació per a les ciències. El problema principal no és de recursos o de materials, que també, sinó abans de tot del professorat que no es troba suficientment capacitats per

afrontar el que una bona educació científica requereix. Per a ella, l'estudi de la Natura no es redueix a una taxonomia de Botànica, ni de Zoologia ni de Geologia. Ans al contrari, ha de tenir una mirada més ampla i ensenyar al nen a descobrir els éssers i els fenòmens naturals corrents. Com proposà el moviment d'Escola Nova, i del que Margarida Comas fou una compromesa activista, l'infant ha de ser artífex de la seva pròpia educació. Per això, el mestre ha de situar-lo en posició de descoberta, d'observació i d'experimentació. Així proposa: «En una buena lección de esta clase cada chico debe manejar los objetos, los examina, dibuja, hace experimentos con ellos y descubre finalmente algo, hasta entonces desconocido por él. El maestro es un guía, pero nunca sustituye su actividad a la del niño, su misión es sugerir, dirigir, pero el alumno es quien debe observar, experimentar, comparar, sacar consecuencias...» (Comas, 1925, p. 59). Heus aquí la seva insistència en el paidocentrisme, propi del moviment d'Escola Nova.

En conseqüència, també a l'ensenyament de la biologia defensa el paidocentrisme. Així s'expressava Comas a un article de 1929:

Es la biología una de las materias que más recientemente han conquistado su puesto en el programa escolar, por ser ella misma rama muy moderna del humano saber, y también, y sobre todo, por resultar imposible su enseñanza en la antigua escuela memorista y pasiva donde cabía, todo lo más, el estudio de unas cuantas clasificaciones de animales y vegetales y tal vez, en los mejores casos, la formación de un herbario o de una colección de insectos. En cambio, la *ciencia de la vida*, que es continuo y ordenado cambio, incesante *devenir*, encaja admirablemente en la concepción de la *escuela activa*, donde, como hacíamos observar en estas mismas columnas al bosquejar la metodología de las matemáticas, por considerar al niño como agente el más importante de su propia educación –debiendo, por lo tanto, ser el que *hace*–, se prefiere en todas las secciones de la enseñanza al conocimiento ya cristalizado el proceso mismo de su formación, siendo sustituida la antigua actitud que pudiéramos llamar *estática* por otra francamente *dinámica*. (Comas, 1929, pág. 125)

En realitat, Margarida Comas proposa les excursions escolars com a mitjà pel coneixement de la Natura *in situ*, sobretot a les escoles rurals. Tot amb tot, igualment parla dels museus escolars, seguint l'exemple de Cossío a la instauració del «Museo Pedagógico Nacional» i de la importància que, tot superant el mer col·leccionisme o l'acopi d'éssers morts, sigui quelcom viu, dinàmic, impliqui tant a alumnes com a professors. De manera expressa, menciona la necessitat que els infants tinguin el seu propi quadern de dibuixos i realitzin, a mà alçada, esquemes i croquis del que observen, amb anotacions, comentaris, etc. Amb aquests exercicis, l'alumne pot posar-se a la pell de l'investigador i aprendre les Ciències Naturals de manera vivencial i en primera persona, a mode de petit científic. Comptat i debatut, tots aquests exemples de didàctiques escolars posen de manifest la vinculació i el coneixement de Margarida dels innovadors mètodes proposats per la «Institución Libre de Enseñanza».

És natural, per tant, que adoptant l'exemple anglosaxó del *Nature Study*, que ella mateixa observà durant la seva estància a Anglaterra becada per la JAE, afirmi que tant el mètode com els continguts són importants en la formació de les ciències de la Natura. Mètode i continguts han d'anar de la mà, fornir una unitat indissoluble per assolir el fi proposat, formar persones. D'aquí que l'alumne sigui, en aquesta matèria, com un petit científic. Així ho explica ella mateixa en un article sobre l'ensenyament de les ciències a Anglaterra:

Esta importancia concedida al método hace que el ideal de enseñanza sea colocar a los alumnos, al estudiar ciencias, en la misma posición de espíritu que es peculiar del investigador, no para que descubran por sí mismos en unos años lo que ha requerido siglos de vida de la humanidad para su descubrimiento, sino para que al mirar a través de sus ojos y manejar sus instrumentos adquieran para aplicarlos después a las demás cosas de la vida las cualidades de observación, raciocinio, etc., propias de un hombre de ciencias y

experimentar no sólo algo de su trabajo, sino también algo de su alegre sentido de intelectual aventura. (Comas, 1922, p. 82)

Malgrat tot, la seva proposta activista no es redueix simplement a l'ensenyament de les ciències. Ans al contrari, s'extrapola a tot el seu ideari pedagògic, també a les Matemàtiques o a la seva professió com a docent de l'Escola Normal de la Generalitat. Altra-ment, mostra el seu interès pel moviment d'Escola Nova a través de la difusió del mètode Mackinder, metodologia que aconsellà a la seva germana Conxita quan aquesta exercia a Barcelona. Dintre del moviment d'Escola Nova, Margarida Comas es decanta pels mètodes de tarannà individual –tal i com demostren les aportacions respecte al mètode Mackinder–. És evident que el mètode Mackinder és un mètode d'ascendència montessoriana, però, en contra de les crítiques que dins del moviment d'Escola Nova es donaren, ella defensa que per bé que és un mètode individual, no és individualista. Per contra, argumenta que l'únic que dintre del mètode Mackinder és individual és la lectura, l'escrip-tura i el càlcul. La resta de les matèries es realitzen sobre la base de l'aprenentatge social. I quina és la novetat segons Comas d'aquest mètode? Ras i curt, Comas argumenta:

ya hemos indicado en otro lugar que la disciplina es completamente distinta de la que está en uso en las escuelas ordinarias; el niño se siente libre, responsable de sus acciones y, trabaja, aparentemente, cuando quiere. En efecto, en un sistema de enseñanza individual no tiene sentido la coacción, la imposición de un trabajo, porque el que lo realiza por obediencia o por miedo, no concentra su atención sobre el proceso mismo, no se educa, no avanza, adquiere si acaso una noción teórica a costa de la costumbre de cubrir las apariencias, de engañar y de engañarse. (Comas, 1930, p. 352)

Com a fidel representant del moviment d'Escola Nova, destaca que l'important en l'acció educativa no és el fi, la quantitat de coneixements apresos, sinó el procés que ha portat a l'assoliment d'aquests coneixements. Així diu: «Lo esencial es recordar que si bien el niño necesita aprender ciertas cosas, su verdadera educación se efectúa en el proceso de capacitarse para realizarlas, no meramente en su realización.» (Comas, 1930, p. 352).

Autora feminista

Ja s'ha advertit, prèviament, que Margarida Comas fou una autora interessada per l'emancipació de la dona de la llar i per la seva dignificació als àmbits social i laboral. Com a mostra d'aquest fet, al llarg del seu exili, Margarida signà quasi bé totes les publicacions com a doctora Camps, rescatant així el seu cognom matern, atès el costum britànic d'eliminar el segon cognom de la signatura habitual. Al llarg de la seva estada a Catalunya es comprometé a les activitats de clubs feministes, com per exemple, del *Lyceum Club* de Barcelona, del què arribà a ser-ne assessora pedagògica.

A grans trets, en matèria educativa aquest fet es demostra, a més a més, per la seva convençuda defensa de la coeducació dels sexes. Diverses publicacions atresoren aquest ideari. Un exemple és el llibre publicat junt amb Rodríguez Lafora l'any 1934 –i reeditat fins a cinc vegades per l'editorial Losada– sota el títol *La educación sexual y la coeducación de los sexos*, que veié la llum per primer cop a Madrid, editat per Publicaciones de la Revista de Pedagogía.

En línies generals, les raons que Margarida dóna per la coeducació dels sexes són vàries. En primer lloc, afegint-se als arguments propis del naixent feminisme del segle xx, el moment històric en què la dona ha adquirit un cert protagonisme en l'esfera pública. Així escriu en 1931, i després de la Gran Guerra europea:

Pero en la actualidad las cosas se presentan con muy distinto aspecto; en lo que va de siglo las mujeres han luchado denodadamente por conquistar otros derechos, y otros deberes, y la guerra, al conmovier hasta lo hondo los cimientos de la sociedad, ha hecho posible, y aun necesaria por razones económicas, su entrada en la vida pública, con discutidas ventajas e inconvenientes que no podemos enumerar aquí. El caso es que los dos sexos se encuentran ahora juntos en todas partes, en la calle, en el trabajo, en las diversiones y aun en las aulas de muchos centros docentes... parece ya, pues, tan lógico pensar en la conveniencia de preparar a chicos y chicas juntos para la vida que prácticamente viven en común. (Comas, 1931, p. 348)

Junt amb aquests arguments de caràcter sociològic, en segon lloc, l'autora considera també les aportacions de la psicologia i de la psicoanàlisi, utilitzant raonaments d'obres contemporànies semblants a la seva com la d'Alice Woods, i sobre tot la d'Elisabeth Huguénin, professora de *l'École des Roches*. La crida de Margarida Comas constitueix una apel·lació a la instauració d'una veritable coeducació, no d'una simple construcció, des de l'etapa de pàrvuls fins a l'ensenyament universitari.

Una transhumanista *avant la lettre*. L'eugenèsia

Al llarg de la seva obra, i seguint l'exemple de Santiago Ramon i Cajal, Margarida Comas mostrà un gran interès per la Biologia, per les ciències en general i per la Genètica i l'Eugenèsia en particular. Això ho deixa palès el seu escrit sobre «Genética y eugenesia» que va ser publicat a la *Revista de Pedagogia* en ple període republicà, l'any 1935. En aquest controvertit article, Margarida preconitza alguns dels temes que avui cauen al polèmic camp del debat transhumanista. El transhumanisme es caracteritza per ser un moviment antinaturalista, en el sentit que sosté que la natura humana no és sagrada, pel que res impedeix modificar-la, millorar-la o augmentar-la (Ferry, 2017, p. 54). En aquesta direcció, Luc Ferry afirma:

Cuando decimos que el movimiento transhumanista es antinaturalista, nos referimos únicamente al sentido en que busca explícitamente una mejora del ser humano gracias a la ciencia y a la técnica, un perfeccionamiento que trascienda los límites supuestamente "naturales" que son los suyos, al menos en principio. Por razones también morales, como en el caso de la eugenesia positiva, debemos, en la medida de lo posible, ir hacia una mayor inteligencia, sabiduría, tiempo de vida, felicidad, es decir, debemos transgredir constantemente los límites naturales desde el momento en que se trata del bien de la humanidad, y en esta medida, el transhumanismo puede evidentemente, como ya hemos dicho, reivindicar una noción de perfectibilidad que encontramos en Pico della Mirandola, Ferguson, Rousseau o Condorcet, es decir, la idea de que el hombre, al no estar en modo alguno determinado en un principio, puede llegar a serlo todo, puede forjar su destino. (Ferry, 2017, p. 54-55)

Vistes així les coses, el transhumanisme planteja la millora eugenèsica no únicament com una possibilitat, sinó també com un deure moral. Per la seva banda, Margarida Comas va tractar el tema de la clàssica antinòmia educativa sobre l'herència i el medi (natura-cultura) a un article de 1933, publicat a la *Revista de Psicologia i Pedagogia* sota el títol «L'herència i el medi en l'educació». En aquest escrit, en contra dels rousseaunians – que sostenen que l'educació ha de vetllar pel lliure desenvolupament de la natura que és bondadosa i perfecta –, i en contra dels excessivament optimistes pedagògics – defensors de que l'educació ho pot tot –, ella al·lega que encara queda molt per descobrir en la relació herència, medi i natura. Tot i així, argumenta: «és indubtable que el mateix patrimoni hereditari reacciona d'una manera diferent segons sigui el medi en el qual es desenvolupa. Un medi bo sempre serà un avantatge.» (Comas, 1933, p. 423).

Al final d'aquest article, Margarida vaticina algunes qüestions que avui s'emmarquen al sí del discurs transhumanista. Així conclou l'article sobre l'herència i el medi afirmant: «En resum: l'estat actual de la ciència no permet treure encara conseqüències precises

sobre sí un caràcter determinat és degut a la influència preponderant de les circumstàncies hereditàries o a la modificació del medi, però sabem que no són certes cap de les posicions clàssiques extremes, i coneixem ja mètodes d'estudi que comencen a donar resultats positius i prometen encara donar-ne molts més» (Comas, 1933, p. 430).

En defensa de l'eugenèsia, Comas escriu que la humanitat té el deure moral d'assegurar un bon patrimoni hereditari (Comas, 1935, p. 74), fet que sosté en l'actualitat el transhumanisme. I ho diu de la següent forma:

El mejoramiento de la raza humana puede conseguirse aplicando dos tipos de medidas: la restricción del material hereditario indeseable, la conservación del que ofrece garantías: ambas son en teoría muy claras, pero al llegar a la aplicación práctica se suman a las dudas científicas que mencionábamos antes prejuicios y apasionamientos racistas y nacionalistas, además de dificultades prácticas. (Comas, 1935, p. 77)

En un acte de forta valentia i d'entusiasta defensa, no esquivava, Comas, la controvertida qüestió de la selecció hereditària alemanya durant el Tercer Reich, fet que provocà molta aversió als mètodes eugenèsics. Sobreposant-se, emperò, a les crítiques rebudes pel mal ús dels mètodes eugenèsics, ella adoptà una postura de salvaguarda de la ciència i del progrés:

El programa positivo de mejora de la especie humana debiera ser el más adelantado... Parece que se ha pensado en algún caso en subvencionar a los más aptos a fin de que pudieran contraer pronto matrimonio y educar convenientemente a sus hijos; pero que sepamos la cosa no ha pasado de un proyecto con fines racistas y teniendo en cuenta sólo las cualidades físicas, cuando las psíquicas son tan o más importantes. No olvidemos, sin embargo, que todas las medidas que tiendan a mejorar el medio y la educación son en realidad eugenésicas en el sentido de que favorecen la producción del talento, sino del genio, y hace que cada individuo llegue al máximo de sus posibilidades hereditarias. ... La lucha contra la guerra y las medidas para evitar la depresión económica son, pues, también, en su sentido más amplio medidas eugenésicas. (Comas, 1935, p. 78)

En qualsevol cas, podríem concloure que per a Comas l'important és la millora de la humanitat, no exclusivament del patrimoni hereditari físic, sinó i abans de tot del psíquic, mesura eugenèsica en què també l'educació participa.

A tall de cloenda, entre la tradició i la prospecció

No voldríem acabar aquest escrit sobre la figura i l'obra de Margarida Comas sense referir-nos a la importància que té per a nosaltres, el GREPPS i el departament de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de Barcelona, reprendre els discursos educatius que conformen la nostra tradició. Per a nosaltres aquests autors, Margarida Comas, Joan Roura-Parella, Joaquim Xirau, etc., són un lloc de referència que ens recorda d'on venim, qui som i cap a on anem. Aquesta generació de l'exili, la generació perduda, és més important del que avui pensem. I ho és, precisament, perquè conforma el nostre passat, la nostra tradició i identitat. Si el discurs educatiu els oblida, els rebutja o els abandona al no res pot caure en el que Abellán anomena la «colonització de l'educació i de la Pedagogia», que suposa adoptar acríticament modes o models pedagògics, molts cops provinents dels països més neoliberals del món, de curta mirada i de poca alçada intel·lectual. Modes pedagògics procedents d'altres llocs sense tenir en compte la cultura, les tradicions i el tarannà cultural al qual s'aplica. Tot això, que pot sonar summament conservador, és més progressista del que sembla, puix només una cultura, una educació i una ciència pedagògica que sap d'on ve i cap a on va, pot progressar cap el futur amb pas ferm, respectant les bases culturals de l'ecosistema del que procedeix i al qual es vol aplicar. Ni més ni menys.

Referències

- Abellán, J. L. (1978) *Panorama de la Filosofía española actual. Una situación escandalosa*. Madrid, Espasa-Calpe.
- Baltà Monés, J. i Domènech Domènech, S. (2019) «Josep Estalella i Graells (1879-1938): el científic que va renovar l'educació secundària». *Temps d'Educació*, núm. 57, p. 219-239.
- Colleldemont, E; Vilanou, C. (1997) *Joan Roura-Parella. En el centenari del seu naixement (1897-1983)*. Barcelona, Universitat de Barcelona.
- Comas, M. (1922) «La enseñanza de las matemáticas». *Revista de Pedagogía*, núm. 6, p. 215-220.
- Comas, M. (1922) «La enseñanza elemental de las ciencias en Inglaterra». *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, XLVI, p. 80-83.
- Comas, M. (1923) «Cómo se enseña la Aritmética y la Geografía». *Revista de Pedagogía*, núm. 16, p. 142-147.
- Comas, M. (1923) *La enseñanza elemental de las ciencias físico-naturales y de las matemáticas en Inglaterra*. Reinosa, Imprenta tipográfica de A. Andrey y cía.
- Comas, M. (1924) «Sobre la estructura microscópica del corazón de los Cefalópodos». *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*, XXIV, p. 313-320.
- Comas, M. (1925) «Las ciencias en la escuela». *Revista de Pedagogía*, núm. 38, p. 56-64.
- Comas, M. (1926) «La enseñanza de las ciencias físiconaturales en Francia». *Revista de Pedagogía*, núm. 58, p. 448-453.
- Comas, M. (1927) «La enseñanza de las ciencias». *Revista de Pedagogía*, núm. 68, p. 357-362.
- Comas, M. (1927) «Notes biologiques sur *Chironomus thummi* Kieff». *Bulletin de la Société Zoologique de France*, núm. 2, p. 127-133.
- Comas, M. (1928) «La educación del adolescente en Inglaterra». *Revista de Pedagogía*, núm. 73, p. 15-20.
- Comas, M. (1928) «Sobre la influencia de la tiroidina en el desarrollo de *Chironomus thummi* Kieff». *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*, XXVIII, p. 309-314.
- Comas, M. (1928) *Aritmética*. Madrid, Publicaciones de la Revista de Pedagogía.
- Comas, M. (1928) *Cómo se enseña la aritmética y la geometría*. Madrid, Publicaciones de la Revista de Pedagogía.
- Comas, M. (1929) «La enseñanza de la Biología». *Revista de Pedagogía*, núm. 87, p. 124-129.
- Comas, M. (1930) «El método Mackinder». *Revista de Pedagogía*, núm. 104, p. 348-353.
- Comas, M. (1930) «Las nuevas escuelas inglesas». *Revista de Pedagogía*, núm. 98, p. 70-75.
- Comas, M. (1930) *El método Mackinder*. Madrid, Publicaciones de la Revista de Pedagogía.
- Comas, M. (1930) *Las escuelas nuevas inglesas*. Madrid, Publicaciones de la Revista de Pedagogía.
- Comas, M. (1931) «El método de proyectos en las escuelas urbanas». *Revista de Pedagogía*, núm. 110, p. 63-69.
- Comas, M. (1931) «La coeducación de los sexos». *Revista de Pedagogía*, núm. 116, p. 347-355.

- Comas, M. (1931) *El método de proyectos en las escuelas urbanas*. Madrid, Publicaciones de la Revista de Pedagogía.
- Comas, M. (1931) *La coeducación de los sexos*. Madrid, Publicaciones de la Revista de Pedagogía.
- Comas, M. (1932) «Metodología de la Aritmética y la Geometría». *Revista de Pedagogía*, núm. 127, p. 300-307.
- Comas, M. (1932) *Metodología de la Aritmética y la Geometría*. Madrid, Publicaciones de la Revista de Pedagogía.
- Comas, M. (1933) «Algunos problemas biológicos». *Revista de Pedagogía*, núm. 137, p. 211-217.
- Comas, M. (1933) «L'herència i el medi en l'educació». *Revista de Psicologia i Pedagogia*, vol. I, núm. 4, p. 422-430.
- Comas, M. (1933) «Realitats i aspiracions». *Escola Normal. Butlletí de l'Escola Normal de la Generalitat*, 2, p. 18-22.
- Comas, M. (1934) «Algunas contribuciones modernas a la metodología de las matemáticas». *Revista de Pedagogía*, núm. 150, p. 241-247.
- Comas, M. (1934) «Alguns fonaments psicològics per a la metodologia de les matemàtiques». *Revista de Psicologia i Pedagogia*, vol. II, núm. 8, p. 419-429.
- Comas, M. (1935) «Genética y eugenesia». *Revista de Pedagogía*, núm. 158, p. 72-78.
- Comas, M. (1936) «Las Ciencias Naturales en la escuela». *Revista de Pedagogía*, núm. 171, p. 97-104.
- Comas, M. (1938) «El problema de la educación rural y los Nuevos Village College de Inglaterra». *Revista de Pedagogía*, núm. 184, p. 257-261.
- Comas, M.; Rodríguez Lafora, G. (1934) *La educación sexual y la coeducación de los sexos*. Madrid, Publicaciones de la Revista de Pedagogía.
- Cortina, A. (2017) *Humanismo avanzado. Para una Sociedad biotecnológica*. Madrid, Ediciones Teconté.
- Delgado Martínez, M. A. (2009) (edit.) *Margalida Comas Camps (1892-1972), científica i pedagoga*. Palma, Govern de les Illes Balears.
- Diéguez, A. (2017) *Transhumanismo. La búsqueda tecnológica del mejoramiento humano*. Barcelona, Herder.
- Ferry, L. (2017) *La revolución transhumanista. Cómo la tecnomedicina y la uberización del mundo van a transformar nuestras vidas*. Madrid, Alianza Editorial.
- Lozano, C. (1980) *La educación republicana*. Barcelona, Publicaciones de la Universidad de Barcelona.
- Moreu, A.; Vilafranca, I. (1998) *Margarida Comas, pedagoga (1892-1973). Homenatge a la nostra primera professora*. Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- Radó-Trilla, N. (2014) «Margalida Comas Camps (1892-1972), a woman for all seasons». *Contributions to science*, núm. 10, p. 107-110.
- Roura-Parella, J. (2020) *Textos fundamentales en el exilio. Pedagogía culturalista y educación viva*. Estudi introductor i d'Eulàlia Collelldemont, Jordi Garcia i Conrad Vilanou. Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona.

Cuando la pedagogía se fue al exilio, ochenta años después (1939-2019). El ejemplo de Margarida Comas Camps (1892-1972)

Resumen: Margarita Comas Camps (1892-1972) es posiblemente la científica española más importante del primer tercio del siglo XX. Una investigadora y profesora que hizo mucho por la ciencia, la educación y el feminismo. Fue una pedagoga excelente que supo conjugar una sólida formación científica, doctorándose en Ciencias, con una inequívoca preocupación por las cuestiones educativas. Activista del movimiento de Escuela Nueva y comprometida republicana, Margarita Comas se incorporó en el año 1932 al Seminario de Pedagogía de la Facultad de Filosofía de la Universidad de Barcelona como profesora de Biología Infantil. Y, como lo hicieron mayoritariamente sus compañeros de claustro, se marchó al exilio para ayudar a los niños que se refugiaron en Inglaterra a fin de evitar las calamidades de la Guerra Civil. El presente artículo intenta presentar esta interesante figura, primero realizando un bosquejo de su biografía para, después, analizar su aportación científica y pedagógica.

Palabras clave: segunda república, historia de la educación, Margarita Comas, pensamiento pedagógico, educación, transhumanismo.

Quand la pédagogie s'exile, quatre-vingts ans plus tard (1939-2019). L'exemple de Margarida Comas Camps (1892-1972)

Résumé : Margarita Comas Camps (1892-1972) est probablement la scientifique espagnole la plus importante du premier tiers du XXe siècle, à savoir une chercheuse et une enseignante qui a beaucoup œuvré pour la science, l'éducation et le féminisme. C'était une excellente enseignante qui savait combiner sa solide formation scientifique – elle avait obtenu un doctorat en sciences – avec une préoccupation sans équivoque pour les questions d'éducation. Activiste du mouvement de la Nouvelle École et républicaine engagée, Margarita Comas est entrée en 1932 au Séminaire de pédagogie de la Faculté de philosophie de l'Université de Barcelone en tant que professeure de Biologie de l'enfant. Et, comme l'avaient fait la plupart de ses confrères, elle est partie en exil pour s'occuper des enfants qui s'étaient réfugiés en Angleterre afin d'éviter les calamités de la guerre civile espagnole. Cet article tente de présenter cette figure intéressante, tout d'abord à travers un bref aperçu de sa biographie, pour ensuite analyser sa contribution scientifique et pédagogique.

Mots-clés : Seconde République espagnole, histoire de l'éducation, Margarida Comas, pensée pédagogique, éducation, transhumanisme

When pedagogy went into exile, eighty years later (1939-2019). The example of Margarida Comas Camps (1892-1972)

Abstract: Margarita Comas Camps (1892-1972) is possibly the most important Spanish woman scientist of the first third of the 20th century. A researcher and teacher who did a great deal for science, education and feminism, she was an excellent teacher who knew how to combine a solid scientific background (in the form of her PhD in Science) with an unequivocal concern for educational issues. She was an activist of the New School movement and a committed Republican. In 1932, Margarita Comas joined the Seminar of Pedagogy of the Faculty of Philosophy of the University of Barcelona as a professor of Child Biology. Like most of her fellow teachers, she went into exile to help the children who took refuge in England from the calamities of the Civil War. This article describes this interesting figure, first via a biographical outline and then an analysis of her scientific and pedagogical achievements.

Keywords: second republic, history of education, Margarida Comas, pedagogical thinking, education.